

Богдан ЯКИМОВИЧ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ – НАУКОВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ,
МЕМУАРИСТ

(До питання про маловідому спадщину)

Від часу повернення (правда дуже символічного) в українську літературу – а це сталося 1958 року завдяки виходу у світ у Львові збірки «За сестрою» у впорядкуванні Юрія Мельничука – Андрій Чайковський був і залишається у свідомості нашого загалу як письменник, який писав оповідання і повісті з життя ходоцької шляхти Підгір'я, як автор цікавих творів, насамперед для молоді, з історії Козаччини. Покоління, яке, ще пам'ятало письменника, бо було без перебільшення виховане на його патріотичних творах – маю на увазі галичан, буковинців, бо в підрадянській Наддніпрянщині він був заборонений, все ж дуже мало знало про його наукову, публіцистичну і мемуарну спадщину. Про те, щоб бодай щось появилось з цього пласту хоч би під час «хрущовської відлиги», мріяти було важко, а в часи брежнєвщини – й поготів. Тому молодь, яка цікавилася літературою, до проголошення незалежності України свої знання про творчість А.Чайковського базувала хіба що на збірниках вибраного «За сестрою» (1958) та «Олюнька» (1966). У школі твори письменника не вивчали. А тим часом, як свідчать дані опитувань в Галичині 1920–30-х років, А.Чайковський був для галицької молоді третім за значенням і популярністю письменником – після Т.Шевченка та І.Франка.

Не додало знань щодо маловідомої спадщини письменника започатковане 1992 року зібрання «Творів» А.Чайковського у видавництві «Червона калина». Видання не має навіть вступної статті про життя і громадську діяльність письменника, тут побачили світ знову тільки художні твори А.Чайковського. Тому ставимо собі за завдання ознайомити усіх, хто цікавиться особою Андрія Чайковського, з його громадсько-політичною діяльністю, значним пластом наукової, публіцистичної творчості, епістолярію та мемуаристики, яка мала велике значення для національно-державницького освідомлення українців, не втратила своєї актуальності до сьогодні, є прикладом високого патріотизму покоління, ідейним провідником якого в Галичині був Іван Франко.

Злам 70-х і 80-х років XIX століття для галицької молоді мав особливе значення: заборона вживати українську мову на території Російської імперії (Емський указ 1876 року) змусила наддніпрянських українців посилити контакти з Галичиною, розвивати тут вогнище культури, яке мало поширитися на всі українські етнографічні землі. На формування світогляду ровесників І.Франка, до яких належав і А.Чайковський, великий вплив мала діяльність М.Драгоманова, який з Женеви дуже уважно слідкував за ситуацією на українському материка і намагався впливати на громадсько-політичну і літературну ситуацію в Галичині. Соціалістичні процеси, проникнення в середовище молоді новітніх ідей, певний вплив народництва через зв'язки з Наддніпрянщиною зумовили формування нової генерації української молоді. За словами Є.Маланюка, це був час всевладного, майже релігійного панування доктрини позитивізму, раціоналізму, соціалізму й анархізму, а Прудон, Маркс, Бакунін були визначні апостоли й незахитані божища. Соціологічний дарвінізм з його мирною еволюцією, фактичне обоження так званого поступу перероджували природний патріотизм у неприродню «класову свідомість», а «символ віри» зводився до майже абсурдних тез:

- 1) космополітизм у політиці;
- 2) натуралізм у штуці;
- 3) атеїзм у релігії (!)¹.

До переходу на суто національні позиції і ревізію соціалістичних теорій І.Франка спонукало:

– розуміння, що під народницьким і пролетарськими гаслами в Галичині ховаються власні національні інтереси росіян і поляків. Потерпіла «банкрутство» теорія «общерусизму на українським ґрунті» і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою²;

– неможливість у марксистів та їх послідовників поєднати соціальні і національні поняття. Якщо національне питання для державних націй фактично не стояло, то чи міг І.Франко, великий патріот свого народу, кинути цей народ, пустившись на сумнівні і часто нелогічні соціалістичні теорії? Пізніше він це означає так: «...в інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї виростати тільки з вираз-

¹ Маланюк Є. Книга спостережень: Проза. – Торонто, 1962. – С. 120.

² Франко І. Молода Україна. – Ч. 1. Провідні ідеї й епізоди. – Львів, 1910. – С. 30.

ного національного ґрунту і тільки тоді вони перестають бути сірою теорією, зробляться цвітучою дійсністю»¹.

Таким було тло, на якому формувався світогляд провідника української молоді, а всі ці ідеї прямо чи опосередковано мали великий вплив на його оточення, де був і А.Чайковський, який брав активну участь у студентському житті, обирався головою студентського товариства «Дружній лихвар», був одним із засновників «Кружка правників».

У січні 1882 року як резервовий старшина А.Чайковський отримав повістку і був мобілізований до військового контингенту, скерованого придушити повстання в Боснії. Саме спогади про цю країну стануть першим літературним твором А.Чайковського, написаним цікаво і пізнавально.

Повернувшись з війська і заощадивши трохи грошей, А.Чайковський закінчив судову практику в Самборі, склав суддівський іспит, захистив докторат з права і став оборонцем у народних справах. Він розпочинає власну судову практику, близько знайомиться з життям простих людей і публікує у «Ділі» свою дослідницьку статтю «Причини зубожілості наших селян і міщан через судівництво» (1888)², на матеріалах якої пізніше напише оповідання «Образ гонору», що його високо оцінив І.Франко³. Отже, з цього року можна вести відлік наукової праці А.Чайковського в галузі свого фаху – юриспруденції, яку пізніше практично повністю витіснить літературна творчість.

До наукового доробку А.Чайковського належить згадана вище стаття «Причини зубожілості наших селян...» (1888), «Процес Ісуса Христа» (1893) та «Про старинний грецький процес кримінальний» (1897). Усі три статті на юридичну тематику є для нас цікаві і не втратили свого пізнавального значення. Перша розвідка – це аналіз недосконалості австрійського судівництва, що мало серйозні негативні аспекти:

– через заплутаність і судові витрати на процес незалежний позивач може навіть розоритися;

– недоліки першого знецінюють сам закон, людям невігідно розпочинати навіть дрібний процес.

Ці причини автор формулює так: «Покутне писарство, негідності в конституції книг ґрунтових, недостатки в судівництві по-

¹ Франко І. Огляд української літератури за 1906 р. // Рада. – 1907. – 17 січня.

² Діло. – 1888. – № 266, 267, 272–274.

³ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 50. – Київ, 1986. – С. 36.

вітовім, як в справах спірних так і неспірних, невідповідності процесу дрібного, занедбування закону о п'янстві і закону проти лихви, шкідливість карних процесів оскорбу чести, теперішній спосіб побирання оплат судових доручень – ось де нещастя нашого народу і причини його убожества. Коли би бодай ті причини усунути, тоді навіть, коли все інше буде рівне – *caeteris peribus*¹ наших лихих дотеперішніх відносин економічних, життє-буттє нашого хлібороба було би, як то кажуть півбіді».

Ця ґрунтовна розвідка, яка складається зі вступу і двох частин: «Попутне писарство» і «Книги ґрунтові», надрукована аж у п'яти числах «Діла» в грудні 1888 року і може служити нам за зразок дослідів над тодішнім австрійським правом, чинним у Галичині.

Стаття «Про старинний грецький процес кримінальний» побачила світ у «Часописі правничій», яку редагував директор Кость Левицький і яка була серійним виданням Наукового товариства імені Шевченка². Це вельми цікава спроба простудіювати грецьке право, якого не знають навіть фахові юристи, оскільки підставою правової науки в університетах є право римське. Вказана причина пов'язана не з нижчою культурою греків (грецька культура, як відомо, переважала римську), а насамперед тому, що не збереглося правових документів давньої Еллади, тоді коли маємо римські інституції, пандекти і Юстиніанський кодекс. Автор робить висновок, що за одинокі джерело служать витяги з бесід і розправ греків, однак лише остільки, скільки в них є точно наведені правні принципи. Для своїх студій А.Чайковський використовував твори ораторів Демосфена, Лезіяса, Есхіна, Дінарха, Ізократа та ін., реторів Деметріуса, Асклепіяда, Аполіодора і ін. Причому справедливо вважає, що твори ораторів є цікавішим джерелом права, бо вони, виголошуючи своє слово у суді, мусили під загрозою смертної кари правильно приводити приписи.

Дуже цінною для нас є ґрунтовна юридична розвідка «Процес Ісуса Христа». Перше задокументоване свідчення про те, що А.Чайковський працює над темою, є в листі до І.Белея від 26 березня 1893 року «Єще в тім тижни пришлю Тобі до фейлетону «Діла» мій відчит під заголовком: «Процес Ісуса Христа». Предмет досить займаючий, бо не то що опертий на Євангелія, але ще представляє в головних нормах старожидівську процедуру». Далі

¹ Коли все інше буде рівне (*лат.*).

² Часопись пранича. Розвідник секції історично-філософичної Наукового товариства ім. Шевченка. – Річник VII. – Львів, 1897. – С. 130–145.

просить помістити студію під час великого посту, бо тема дуже доречна¹. Та, очевидно, автор не був задоволений написаним варіантом, бо надіслав працю І.Белеєві для публікації в «Ділі» аж через два роки, 31 березня 1895 року². Автор хотів відчитати студію на зборах Бережанського «Бояна», однак радник Кашевко не дозволив йому цього зробити, мотивуючи «що якби о тім довідався намісник або митрополит, що такий радикал як Чайковський такі річі читав, то «Бояна» певно би розв'язали»³. У цьому листі є свідчення, котре варто тут навести: «Я читав тоє одному з найліпших тутешніх теологів і він мені сказав, що нема нічого против віри.

Тою матерією ніхто з Русинів еще не займався, тому гадаю, що вона буде интересна»⁴.

У цитованих листах є ще дві цікаві думки. Перша з них напевно пояснить факт, чому А.Чайковський затримав публікацію розвідки аж на два роки. Врешті, це свідчить і про сам процес чи методу творчості А.Чайковського. Мова йде про те, що, швидко пишучи, він водночас обдумує задум упродовж тривалого часу. Ось його свідчення: «...у мене вправді написане йде дуже скоро, але заки обдумаю цілий плян, то триває цілими роками. Чи повіриш, що мій «Образ гонору» викольювався в моїй голові щонайменше чотири роки? Так само над «Споминами» що бодай 6 років думав»⁵.

Отже, якщо не друкував, то ще довго обдумував повніший варіант. А друга заувага стосується пізньої з'яви першої публікації – ще через два роки у Тернополі. У другому цитованому вище листі до І.Белея є таке прохання: «Коли видрукуєш, то зладь мені відбитку на 300 примірників на мій кошт і пришли мені її...»⁶.

Окрема відбитка очевидно так і не побачила світу – навіть «Спомини з-перед десяти літ» як окрему книжку І.Белей друкував понад три роки, що обурювало А.Чайковського і на що він скаржився в листі до О.Маковея від 2 липня 1897 року⁷. Правда, у «Ділі» праця А.Чайковського з'явилася швидко – перша публікація була в числі за 27 березня (5 квітня), а остання, четверта по-

¹ Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 100, од. зб. 3099.

² Там само. – Од. зб. 3108.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Од. зб. 3099.

⁶ Там само. – Од. зб. 3108.

⁷ Там само. – Ф. 59. – Од. зб. 2369.

дача, з'явилася, 30 березня (11 квітня) 1895 року¹. Але вихід у світ «Процесу Ісуса Христа» окремою книжкою з певних причин (І.Белей був справді неймовірно обтяжений виданням самого щоденника) затримався ще на два роки.

Історія виходу у світ студії окремим виданням достоту цікава. Переїжджаючи через Тернопіль, А.Чайковський, який попри свою прихильність до радикального руху, завжди був глибоко віруючою людиною, дізнався, що тернопільські українці збирають кошти на парохіяльний собор. Він захотів долучитися до цієї справи. Тому передав право «Комітетові будови нової парохіяльної держави в Тернополі» видати розвідку, яка друкувалася в фейлетоні «Діла», призначаючи увесь чистий дохід на примноження фондів задуманої будови»².

Ось як формулює автор своє дослідження: «Предмет сеї розвідки єсть головною підставою нашої християнської віри і яко такий належить передовсім до теології. Однак можна его представити з становиська юридичного яко внішній об'яв, котрий догматів церкви християнської в нічім не нарушає. Отже, полишаючи квестії догматичні церквам і священикам, обговорюючи сей вікопомний процес Ісуса Христа з становиська юридичного, хоч яко християнин не відступився в нічім від засад християнської віри і беру Євангелія як жерела автентичні і неспоримі. І коли ся розвідка не викличе того релігійного зворушення, якого дізнаємо, читаючи страсні Євангелія, то причина лежить в тім, що се пише не теолог, лиш юрист, котрий мусить числитися з процесом яко з об'явом внішнім»³.

Ця розвідка, написана на підставі Святого Письма, Страсних Євангелій, праць Ернеста Ренана і деяких теологічних творів, є вповні логічним обґрунтуванням правової вакханалії тих, хто хотів розправитися з Ісусом Христом з причин цілком ідеологічного характеру і що ніякого правового процесу над ним не було. Вважаю, що це дуже цінне дослідження нашого письменника і правознавця має бути перевиданим. Розвідка оригінальна, оскільки ніхто з українців ніколи не розглядав Святого Письма під таким кутом зору.

Окремою книжечкою (16 с.) у 1905 році вийшла його популярна праця «Що кожному знати треба про загальне, рівне, без-

¹ Діло. – 1895. – № 69–72.

² Чайковський А. Процес Ісуса Христа. – Тернопіль: Накладом Комітету будови нової парохіяльної церкви, 1897. – Від видавництва (липень, 1897). – С. [III].

³ Чайковський А. Процес Ісуса Христа... – Від видавництва (липень, 1897).

посереднє і тайне право голосування». Вже зі самої назви ясно, що її можна означити як популярну брошуру з умовної серії «Юридичні знання – кожному».

Публіцистична спадщина А.Чайковського, на наш погляд, – найменше вивчений бік його творчості. До неї можна зарахувати окремі книжечки «Дещо про алкоголь», що вийшли як ч. 743 у видавництві «Просвіта». Втрутився А.Чайковський у полеміку, чи греко-католицькі священники мають приймати цілібат. У Станіславові без зазначеного року видання вийшла його брошурка "Жонате чи безженне священство?" у відповідь на брошуру безженного священника «Жонатий клир, а безженство клиру» (1924). Для вивчення цієї грані таланту А.Чайковського необхідно опрацювати якраз цей найскладніший розділ його майбутньої бібліографії – публіцистику, розкидану по різних періодичних виданнях, включаючи і часів Визвольних змагань за час його урядування на посаді повітового комісара ЗУНР у Самборі.

Для істориків особливе значення має мемуарна частина спадщини А.Чайковського. Сюди належить його перший літературний твір «Спомини з-перед десяти літ» (1893–1894), мемуари «Чорні рядки» (Львів, 1930), цінні спомини «Як формовано Січових стрільців на Самбірщині» (Літопис Червоної Калини. – 1931 – № 9. – С. 13–14), «Як то було при народинах «Діла» (Діло. – 1928. – № 10), низка згадок про галицький театр, його діячів тощо.

«Спомини з-перед десяти літ», хоч написані понад 100 років тому, є на сьогодні дуже актуальним твором, який дає нам певний ключ до розуміння сьогоднішніх подій на теренах колишньої Югославії. Показуючи усю безглуздість свого перебування в поневоленій країні, А.Чайковський старається якомога більше дізнатися про неї та її народ. Не дивниця, що після виходу окремих розділів «Споминів» у газеті «Діло» (1893) ними зацікавилась громадськість. У життєписі, який А.Чайковський написав на замовлення «Просвіти», про це він згадує так: «Зацікавився ними Іван Франко і признав їм літературну вартість. Стрїнувши мене у Львові на Ринку під каменицею «Просвіти», заохочував мене писати далі. Ця хвала і заохота такої міри письменника, як Іван Франко, пхнула мене між письменників». У мистецьких колах А.Чайковський навіть жартував, що його першим літературним твором були не оповідання чи повість, а мемуари.

У «Споминах з-перед десяти літ» дуже добре поєднується талант А.Чайковського і як дослідника-народознавця, і як письменника. Очевидно, саме це й мав на увазі І.Франко, коли спону-

кав його не покидати пера. Бо навіть детальний опис армійського побуту, стосунки з підлеглими рядовиками дають нам можливість для роздумів над теперішнім станом виховного процесу в наших Збройних Силах. Вельми повчальний і багатий матеріал подав автор у розділі про національного героя на Балканах Стояна Ковачевича. Але найсильніше з мистецького боку, на наш погляд, виписані останні розділи мемуарів «Standrecht» (закони воєнного часу) та «Христос Воскрес».

Ніякими філантропічними намірами не можна виправдати дії окупанта, який нищить тих, хто не хоче змиритися з окупацією як фактом. Тому у розділі «Standrecht» показано не лише фарс самого польового суду, який скликали хіба для того, щоб оголосити наперед складений вирок смерті, мужність 19-річного юнака, поведінка якого перед смертю може викликати велику повагу і захоплення. Уважне прочитання цього твору ще раз підтверджує відому істину – будь-яке втручання ззовні спричиняє до трагедії народу, який споконвіків живе на своїй землі.

«Спомини з-перед десяти літ» – одна з найрідкісніших книжок з усіх творів А.Чайковського, бо до нашого часу дійшли лише її лічені примірники. У книгозбірні Степана Ковалишина зберігається унікальний примірник книжки з дарчим написом Андреві Шептицькому:

*Високопреосвященному Митрополитові
Кир Андрею в доказ глибокої преданости*

Автор

А у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України єдиний примірник цієї книжки є лише у фонді академіка Михайла Возняка. Тільки один примірник видання зберігся у Відділі україніки Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Перебуваючи в Боснії і Герцеговині А.Чайковський не вів щоденника, як не вів його й під час свого урядування на посаді повітового комісара ЗУНР. Та саме з Балкан він написав до Дем'яна Гладилевича, брата своєї нареченої Наталії, багато листів. На жаль, як про це свідчить А.Чайковський у листі до М.Павлика від 20 січня 1894 року, Д.Гладилевич спалив їх під час загрози поліційної ревізії у зв'язку з процесом Ольги Грабар, нагінкою проти галицьких москвофілів, зокрема Івана Наумовича, і справою села Гнилички на Тернопільщині 1882 року¹.

¹ ЦДДА України у Львові. – Ф. 663, оп.1, спр. 234, арк. 72.

Проте навіть та частина епістолярію, яка збереглася, дуже цікава, а її публікація відкриє не тільки нові грані таланту А.Чайковського, додасть багато до суспільно-політичних відносин у Галичині – письменник листувався з такими визначними діячами культури і науки як Володимир Охримович, Василь Стефаник, Володимир Левицький, Іван Франко, Кирило Студинський, Стефан Томашівський та багато інших, низкою громадських організацій і установ краю.

Вершиною мемуаристики А.Чайковського, а, власне, тим твором, який найбільше не вписувався у більшовицьке трактування історичного процесу періоду світового катаклізму, коли на руїнах імперії виникали незалежні держави, є його знамениті «Чорні рядки» – спомини за час від 1 листопада 1918 року до 13 травня 1919 року. Про значення цього твору для розуміння процесу державного будівництва на західноукраїнських землях під час існування Західно-Української Народної республіки ми детально зупинилися в передмові до даного видання. Врешті, сучасний читач уже мав змогу прочитати цей писаний кров'ю документ завдяки моїй ініціативі та сприянню і сміливості головного редактора журналу «Дзвін» письменника Романа Федоріва ще 1990 року¹.

Глибокого патріотизму А.Чайковського, який аж струменить з «Чорних рядків», не могли пробачити йому ідеологічні охоронці більшовицького режиму. Робилося все, щоб народ забув письменника-патріота. А спроби Ю.Мельничука у часи «хрущовської відлиги» бодай трішки повернути сучасникам художню спадщину А.Чайковського (збірка творів «За сестрою», Львів, 1958) зустрів у багнети сумнозвісний Володимир Беляєв, надрукувавши в 1960 році свою погромницьку статтю «Об'єктивність чи об'єктивізм?»², спрямовану і проти А.Чайковського, і проти Ю.Мельничука, звинувативши останнього в політичній короткозорості. Україножер В.Беляєв дуже добре зрозумів, що, критикуючи «своїх», А.Чайковський ні на крок не відступав від справжнього патріотизму, а його критика мала на меті не допуститися більше таких помилок в майбутньому. Мудрі висновки державотворця, повітового комісара ЗУНР у Самборі А.Чайковського важливо засвоїти сучасним політикам, бо так багато майже аналогічних помилок допускаємо сьогодні, а охочі повалити нашу державу, на жаль, не переводяться.

¹ Див: Чайковський А. Чорні рядки // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 44–79.

² Беляєв В. Об'єктивність чи об'єктивізм? // Рад. літературознавство. – 1960. – № 1. – С. 38–46.

Мемуаристика А.Чайковського – одна з найцінніших сторінок спадщини письменника, а її публікація наснажить нас не тільки новими знаннями, допоможе краще зрозуміти епоху, додаючи практично невідомі деталі про тогочасні події, цінні штрихи до портретів низки провідних політичних і військових діячів того періоду, але і дасть можливість об'єктивніше оцінювати свої вчинки і в минулому і сьогодні. Лише за це заслуга А.Чайковського як політичного і громадського діяча та мемуариста для нас величезна.

Зверну увагу ще на невідому практично нікому брошуру письменника «До українських жовніврів моє дружнє послання», що побачила світ у Самборі взимку – на початку весни 1919 року як додаток до газети «Наддністрянські Вісти» накладом три тисячі примірників і призначалася для вояків Української Галицької Армії. Її мета – пояснити селянським дітям, за що вони воюють, мерзнуть і гинуть на фронті і чому українці мусять мати власну державу. Ця брошура була своєрідним антидотом, протиотрутою проти шаленої польської пропаганди, спрямованої на розклад УГА, а її основні засади не втратили актуальності й досі.

Перелічені мемуарні та публіцистичні матеріали, листування, «Процес Ісуса Христа», віднайдена в Центральному державному історичному архіві України у Львові автобіографія «Мій життєпис», написана в Коломиї 17 січня 1926 року на замовлення виділу товариства «Просвіта», окремі автобіографічні оповідання, які подаємо у збірнику творів письменника, спогадів про нього, на наш погляд, зможуть розкрити А.Чайковського як одного з чільних представників українського національного руху кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. А цей ошатний тритомник стане духовним пам'ятником непересічній особистості – великому українському патріоту Андрієві Чайковському.